

МОВНИЙ ОБРАЗ РОСІЯНИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ ПАРЕМІЙ ТА АНЕКДОТІВ)

Піддубна Наталія Віталіївна,

доктор філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

e-mail: piddubnan71@gmail.com

Анотація

У статті досліджуються засоби вербалізації національної ідентичності українців в українській мові, зокрема в пареміях й анекдотах, її протиставлення російській лінгвокультурі. У сприйнятті українцями росіян у народних анекдотах чітко простежується опозиція свій – чужий, для вербалізації якої використовуються відповідні лексичні маркери й мовні засоби порівняння, міжмовної омонімії, варваризми.

Ключові слова: вербалізація, національна ідентичність, українська мова, опозиція свій – чужий, паремія, анекдот, міжмовна омонімія, варваризм

Події останнього часу, а саме повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, розв'язання нею однієї з найбільш жакливих війн за всю історію не лише Європи, а й людства, спонукає дослідників різних галузей до переосмислення низки проблем, пов'язаних не тільки з історією, географією, соціологією, психологією, а й філологією, зокрема лінгвістикою. І це стосується як питання самостійності й повноцінності української мови як такої, що має давній розвиток, є сформованою на всіх лінгвальних рівнях системою, що забезпечує всі сфери функціонування суспільства, так і того, як засобами української мови зображається її самобутність, окремішність, як її носії вербалізують свою національну ідентичність, протиставляючи її представникам інших лінгвокультур, передовсім російській, що вперто, навіть попри численні дослідження, подекуди

заперечує сам факт існування і української нації, і української мови або ж зверхньо «дозволяє їй бути» як своїй чи то падчерці, чи то непокірній бідній молодшій родичці.

Така зверхність до українців часто висловлюється зі сторінок доволі серйозних російських видань, як наприклад, кілька разів перевиданого в Росії великими накладками навчального посібника «Введение в языкознание», авторами якого є Олександр Камчатнов і Наталія Ніколіна (Камчатнов, Николина, 2018, с. 199). У зазначеному підручнику заперечується статус української мови, що, на думку зазначених псевдонауковців, є наріччям російської мови, яка, відповідно, є єдиним представником східнослов'янської групи мов. Така точка зору базується на основі релігійного комплексу ідей Петра Флоренського, Сергія Булгакова, Олексія Лосева, штучно поєднаного з концепцією Вільгельма фон Гумбольдта та Олександра Потебні й ігнорує низку праць інших видатних російських дослідників, таких як Олексій Шахматов, Володимир Даль, Олексій Реформатський, Борис Головін, Микола Кондрашов, Олег Широков та ін. (Детальніше про це див: Космеда, 2020).

Не заперечують українську мову, однак зумисне піддають сумніву її давність і тяглість розвитку й деякі інші російські автори. Зокрема Г. Трубіцина, некоректно викладаючи свій погляд на місце і роль церковнослов'янізмів в українській мові, безпідставно й категорично вказує на те, що нібито нашвидкуруч створена українська мова відкидає церковнослов'янську лексику, ототожнюючи її з «москальськими» елементами, чим демонструє свій націоналізм, порівн. у наведеному мовою оригіналу поклику: «Жаль, что переводчики Н.В. Гоголя на спешно создаваемый украинский литературный язык не понимают, что, отвергая все «москальское», они отвергают мировую культуру, загоняя себя в узкие националистические рамки и подрывая православное мировоззрение множественными заимствованиями из польского, выросшего на католической почве» (Трубицина, Перед русским народом...).

Цілком підтримуємо думку Тетяни Космеди, яка справедливо зазначила: «Українська мова й факти, пов'язані з її розвитком, можна потрактовувати як лінгвістичну ідеологему. Тексти, у яких

обговорюються зазначені лінгво-політичні питання, – це «політичні тексти», підготовлені “на замовлення”» (Космеда, 2020, с.133).

Намагаючись дотримувати принципу наукової об’єктивності, ми поставили за мету неупереджено дослідити, як же насправді сприймається «москальське» в українській лінгвокультурі, передовсім створюється мовний образ росіянина у фольклорних текстах, а саме пареміях та анекдотах.

Зауважимо, що самі російські дослідники цілком прихильно ставляться до подібного роду досліджень. Зокрема Олеся Орлова у центрі своєї наукової уваги поставила виявлення й опис структури концепту RUSSIA в американській картині світу на прикладі дискурсу американського видання «Newsweek», що, на її думку, є на часі. Науковиця зазначає: «Останнім часом все більше ускладнюється ситуація в міжнародних, міжетнічних відносинах, а оскільки в мові відображена національна ментальність, то видаються актуальними дослідження в галузі мови як виразника національних уявлень про світ і, зокрема, про інший народ. Такого роду знання дозволяють побачити себе, свою країну й одноплемінників очима іншої нації, передбачити багато конфліктів у відносинах двох націй і до певної міри попередити їх» (Орлова, 2007, с. 446). Таким чином, наша розвідка також є на часі, хоча навряд чи зазначена мовознавця, як і більшість росіян, дослухалися б до того, як же їхню державу й народ сприймають й українці, тим більше не намагалися б уникнути війни.

Як відомо, у фольклорі відображаються найдавніші, архетипові уявлення представників тієї чи тієї лінгвокультури про певний об’єкт чи явище, а «стійкі сполучення слів, прислів’я та приказки – це особливі одиниці мови, у яких записані вірування, світогляд та історія народу» (Маньковська, 2014, с. 90). Народні паремії про москалів (а саме така назва росіян була поширена в українській мові тривалий час як нейтральна, позбавлена негативної конотації) зафіксовані вже в перших десятиліттях XIX ст. О. Павловським, В. Смирницьким, М. Номисом.

Розгляньмо більш детально, які саме смисли актуалізовані в них для характеристики москалів-росіян на матеріалі «Галицько-руські народні приповідки», зібраних і, що важливо, фахово

прокоментованих Іваном Франком (Галицько-руські народні приповідки..., 2006). У цій праці зафіксована незначна кількість паремій з компонентом *московський*, *кацап* (ще одна поширена зневажлива назва росіян серед українців, яку, зокрема, фіксує і «Словарь української мови» Бориса Грінченка (Грінченко, 1958, с. 226), і «Словник української мови», порівн.: КАЦАП, а, чол., заст. у розм. Зневажлива назва росіянина (СУМ-11, IV, с. 123)), однак усі вони демонструють негативне сприйняття усього російського. Наприклад, одиниця *Дістав московське пожалуване* має таку дефініцію: «Іронічно, дістав буки або якусь тяжку кару» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, II, с. 554). Очевидно, у ній вербалізується насильницька поведінка росіян щодо українців-мешканців Галичини й актуалізуються смисли “покарання”, “несправедливість”. Подібне спостерігається і в пареміях *Пеня московська* – «Про всяку напасть» та *Попам’ятаеш московський місяць* – «Довго потямиш» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, II, с. 554).

І. Франко включив до своєї праці паремію *Кацап, канап кацапом, насе свині загалом, лупит шкіру назуром*, яку пояснює так: «Сміються з таких, хто називають себе москвофілами» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, с. 326). Фактично, це є дражнилка, скерована на тих, хто є прихильником російської політики в Галичині.

Далеко не повний реєстр паремій про москалів (кацапів) наявний у Вікіпедії (Вікіцитати: Українські прислів’я та приказки: москалі).

Одразу впадають в очі паремії, у яких вербалізуються риси характеру москаля і з актуалізацією відповідних смислів “набридливий”, “чванливий” (*Ти москаля в двері, а він у вікно лізе; Москаль ликом чваниться й кожному під ніс з ним пхається*), “бездушний”, “байдужий” (*Москаль на сльози не вдаря*), “нецирий”, “брехливий” (*Казав москаль право, та й збрехав браво*), “амбітний” (*У москаля на грош амуніції, на десять амбіції*), “хитрий”, що передається за допомогою порівнянь (*Москаль, як ворона, та хитріший за чорта*), такий, що прагне скрізь встановлювати свої порядки (*Москаль скрізь вдома, скрізь порядкує. І не гадає, що негоже тесати кілок на чужій голові*), учинити безлад і смуту (*Мутить, як у селі москаль*). Його внутрішня убогість поєднується з матеріальною, лексичними маркерами якої є лексеми *лапті*, *злидні* (*Чорзнащо в лаптях*,

та й то москаль; Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована). Очевидно, що паремії відображають спосіб, у який росіянин вирішує матеріальні проблеми, а саме крадіжку чужого: «На вовка промовка, а москаль кобилу вкрав»; «Мабуть, Москаль тоді красти перестане, як чорт молитись Богу стане», у чому москаль ототожнюється з чортом: «Коли чорт та москаль що вкрави, то поминай як звали». По суті, він не лише ототожнюється з нечистою силою, а в перевершує її, порівн.: «Варив чорт з москалем пиво, та й солод у чорта пропав». Очевидно, що лексика, яка належить до різних, а то й протилежних лексико-семантичних парадигм (чорт – москаль) уможливило експресивність усього вислову. Саме на такий спосіб репрезентації виражальної сили вислову вказує Ю. Білодід, зауважуючи, що «добираючи лексику, яка належить до різних, часто непом'янутих лексико-тематичних груп, і створюючи з її допомогою яскраві стилістичні прийоми, автор досягає і збільшує експресивність тексту (її наростання підвищується залежно від ступеня віддаленості предметно-сміслових сфер), задає загальний іронічний тон усьому творові» (Білодід, 1981, с. 170).

Паремії передають ставлення українців до москаля як до чогось диявольського, ба більше, як до такого, що становить більшу небезпеку, що унаочнює, наприклад, зіставлення: «Одчорта одхристишся, а від москаля не відмолешся»; «Тату, тату, лізе чорт у хату» – «Дарма, аби не москаль».

У згустках народної мудрості, якими є паремії, з покоління в покоління передається застереження щодо товаришування з росіянином, таким чином омовлюючи нещирість, підступність як ментальні риси представників цієї нації, порівн.: «З москалем дружи, а камінь за пазухою держи».

В уявленнях українців, зафіксованих у паремійному фонді, доброта росіянина сприймається як нещира, якій не можна довіряти: «Хоч добрий чоловік, та москаль»; «Де ти бачив доброго москаля?!».

Прикметно, що народна мудрість вербалізує сумнів щодо приналежності росіян до слов'ян, якими, безперечно, є самі українці: «Пошкрябай москаля – і знайдеш там татарина».

М'яко кажучи, іронічним є й сприйняття росіян у народних анекдотах, де чітко простежується опозиція *свій – чужий*, стверджується

окремішність української нації, порівн.: *Берег Чорного моря. Відпочивають дві сім'ї – російська і українська. Їх маленькі – п'ятирічні – діти голяком бавляться у піску. Український хлопчик уважно розглядає російську дівчинку: «Казали мені батьки, що українці відрізняються від росіян, але щоб аж настільки!».*

У наведеному нижче анекдоті дихотомія *свій – чужий* передається через лексичні маркери *ми, українець, наш хлопець, ви, Україна*, з одного боку, і *мы, вы, росіянин, м@@@ль* (до речі, зазначений спосіб графічної передачі цього етноніма значно активізувався в сучасному інтернетпросторі з початком війни), *росія* (знову ж таки, спостерігається тенденція до написання цієї власної назви з малої літери, що, згідно з Українським правописом, є нормою щодо написання прізвищ (імен), ужитих зневажливо, як-от у словах *азефи, квіслінги* (Український правопис, 2019, с. 75) і тепер, очевидно, графічно передає зневажливе ставлення українців до держави-агресорки). Окрім цього, вербалізується і висміюється така риса росіян, як зверхність щодо інших націй, особливо української, їхнє намагання повсюдно продемонструвати свою так би мовити вищість, задержуватість, і навпаки омовлюється терплячість, виваженість, кмітливість українців, здатних і на словах, і на ділі відстоювати свою гідність, порівн.: *Українець під час сніданку (кава, круасани, хліб, масло і джем) бачить росіянина, який, жуючи жвачку, сідає біля нього. Наш хлопець ігнорує його, але росіянин все одно першим починає розмову. Росіянин: Вот вы, украинцы, едите хлеб полностью? Українець: Звісно. Росіянин: А мы нет. В россии мы только едим мякоть. Корку мы собираем в специальный ящик, перерабатываем, превращаем в круассаны и затем продаем Украине. М@@@ль задоволено посміхається, в той час коли українець мовчки далі їсть свій сніданок. М@@@ль: Вы едите джем с хлебом? Українець: Звісно. М@@@ль: (пропускаючи жвачку крізь зуби) А мы нет. В россии мы едим только свежие фрукты, затем собираем кожуру, семечки и кочаны в специальный ящик, перерабатываем, превращаем в джем и продаем Украине. Українець мовчки ставить чашку з кавою на стіл: –А ви сексом займаєтесь в своїй росії? М@@@ль посміхаючись: – Конечно. Українець: А що ви робите з презервативом після використання? М@@@ль: Выбрасываем, конечно. Українець: А ми ні.*

В *Україні ми збираємо їх в спеціальну скриню, розплавляємо на жуйки продаємо в росію* (<http://ukr-anecdot.org/anecdot/v/view/1995/>).

Росіяни часто вербалізуються як недоумкуваті недобррозичливіці українців, порівн.: *У Росії дві біди – дураки і дороги. А в Україні три – дураки, дороги та Росія* або ж у такому:

Один раз у селі, де жили дід Панас і його онук, відкрили магазин для людоджерів. Зацікавлений онук зайшов туди в перший же день. Прийшовши додому, він запитав у діда:

– Діду, а чому там мозок польський по п'ять гривень кіло, молдавський по чотири, а москальський по сорок?

– У, який ти дурний! Знаєш, скільки москалів на цей кілограм треба?

Відповідно, в українських анекдотах, як і властиво цьому жанру, гіперболізовано омовлюється бажання жити без росіян, порівн.:

– Діду! Чули, москалі у космос полетіли!

– Що, всі?

– Та ні, тільки один!

– То чого ж ти тоді кричиш?

У значній частині анекдотів росіяни постають як вороги, яких треба виганяти з рідної землі, а то й знищувати. Особливо чітко це простежується в циклі «гуцульських» і «бандерівських» анекдотів, де опозиція свій – чужий вербально виражена лексемами *гуцул, бандерівець – москаль, кацап*.

Доволі часто такі анекдоти побудовані на мовній грі, заґрунтованій на міжмовній омонімії, в основі якої лежать омофони, як-от у наведених нижче прикладах, де комічність полягає в зіставленні українського прикметника *весела* й російського дієслова *висела*: *Ведуча концертну дивиться на сцені у програмку і здивовано оголошує: «Украинская народная песня «Висела писенька»»* або ж українського іменника *шабля* та російського жаргонного вигуку *ша, бля!*, який у грубій формі (лексичне вираження – *бля*, що є похідним редукованим від відомої російської обсцентної лексеми *блядь*) закликає до тиші: *А Ви знаете, що у москалів означає наше слово «шабля»? Це «Тихіше, панночко!»*.

Зауважмо, що для зображення мовлення москаля часто використовуються транслітерація й варваризми, порівн: *До магазину заходить чоловік та й питає: «Таварищ, у вас есть лезвия для бритви?»*.

«Ні, нема», – відповідає продавець. Покупець пішов, касирка здивовано запитує продавця: «А чому ти йому сказав, що нема? Вони ж ось». «Він мене «товарищем» обізвав. Хай серпом бриється», – відповідає продавець.

У наведеному прикладі лексема-варваризм *товарищ*, що змінила своє ідеологічно-оцінне значення з позитивного на негативне й у свідомості українців є носієм комуністичної ідеології, у поєднанні з уживанням назви ще одного символу радянської епохи *серп* посилює експресивність усього анекдоту. Погоджуємося з Т. Космедою, яка зазначає, що такі слова «використовуються для підкреслення їх «чужоземності», для посилення негативної оцінки» (Космеда, 2000, с. 202).

В умовах російської воєнної агресії арсенал таких анекдотів поповнюється, російська мова як ідентифікатор росіянина сприймається украй негативно, власне, як і її носій. Загальне неприязнь до росіян приписується не лише людям, а й «націфікованим» предметам: *Якщо у львівському банкоматі обрати в меню російську мову, він виплуне картку з текстом: «Сиди без грошей, клятий москаль»* (Збірник українських анекдотів 4872: <https://rozdil.lviv.ua/anekdot/anekdot.php?id=4872>).

Для послідовного зображення недоумкуватого росіянина-ворога і його поведінки в новостворених анекдотах використовується міжмовна гетерофемія, що полягає в помилковій заміні певного слова близьким йому за звучанням, але не за змістом (Літературознавчий словник-довідник, 1997, с. 159–160). Наприклад, українська назва *Рудий ліс* у радіоактивній зоні Чорнобильської АЕС, у якій не можна вести ніяких земляних робіт, і її неправильний переклад російською як *рижий ліс* або *рыжая лисица*, наприклад:

- *Вань, пасматри в словаре, что эта такое они пишут «рудий лис»?*
- *Рыжая лисица.*
- *Водятся тут, чтоле? Ну ти копай, копай...*

Варто зазначити, що в анекдотах російське мовлення передається не лише для створення комічного ефекту, а й для засудження того, що здебільшого росіяни зневажливо ставляться до інших мов, уважаючи, що російська за статусом вища за інші мови. Таку псевдовищість

«великого и могучего» обстоюють багато росіян, навіть науковців. Зокрема Л. Комінч пише (цитуюємо мовою оригіналу): «Русский язык массово изучают многие народы мира, между тем как сами русские массово изучают только некоторые иностранные языки, притом, как правило, западноевропейские...» (Коминч, 1979, с. 91).

Загалом творці анекдотів завжди критикували зверхнє ставлення росіян до українців, зокрема за їхнє небажання говорити українською мовою навіть після тривалого перебування в Україні, тому в цьому жанрі мовлення самих росіян часто представлено як макаронічне. Зазначмо, що до вживання макаронічного мовлення з метою зобразити мовний портрет росіянина у віршованих анекдотах-співомовках часто вдавався наш відомий поет Степан Руданський (детальніше про це див: Космеда, Осіпова, Піддубна, 2015).

Із категоричним небажанням росіян вивчати нашу мову, їхніми вимогами до українців говорити «на общепонятном языке» не згодні українці-творці анекдотів. Тому виникають комічні сюжети, у яких росіянин за зневажливе ставлення до української мови, небажання її вивчати покарааний:

– Шановний, не пийте воду з цього ставка, туди лайно з всього села стікає.

– Што ви гаваріте? Гаваріте на рускі, я вас не панімаю.

– Я кажу двома руками черпай!

Прикметно, що українська пареміологія постійно поповнюється новими одиницями, у яких відображається негативний образ росіянина, зокрема тих, що репрезентують комунікативний жанр прокляття. Як приклад наведемо допис, зроблений у Facebook, відомим українським мовознавцем А. Нелюбою, який зафіксував «низку примовок, що в майбутньому можуть стати найстрашнішими прокляттями (і без матюків)» (Нелюба, 2022, <https://www.facebook.com/anatoliy.nelyuba>) паремії-прокльони, що базуються на негативній оцінці злочинної діяльності росіян під час російсько-української війни, яка триває зараз і де лексема *москаль* по суті виступає негативно насиченою експресею: порівн.: *Щоб ти москалем уродився; Дід у тебе москалем був, і ти недалеко від нього стрибнув; Щоб тобі огород москаль орав; Хай тобі на ніч москаль каже «На добраніч».*

Отже, проведені спостереження над зображенням росіянина в українському паремійному фонді й анекдотах засвідчують, що він вербалізується як мінімум критично, переважно вкрай негативно.

Для омовлення такого сприйняття в пареміях й анекдотах використовується значний арсенал мовних засобів, зокрема порівняння, зіставлення, мовна гра, заґрунтована на міжмовній омонімії, варіанти тощо.

По суті, малі жанри фольклору у сконцентрованому, згущеному вигляді засвідчують різну ментальність і світогляд українців і росіян, що підтверджує їхню окремішність, виявляє кардинальні відмінності в національній ментальності, вербалізує неоднакове, а подекуди й протилежне сприйняття дійсності.

Усна народна творчість заперечує заідеологізовану тезу про єдність українців з росіянами а порівняння у фольклорі росіянина з чортами як представниками протилежної до Бога сили ставить під сумнів їх сприйняття в українській лінгвокультурі як людей з честю й гідністю взагалі.

Література:

1. Білодід Ю.І. Засоби іронії у сучасному політичному романі. *Мовознавство*. 1981. № 4. С. 71–73.
2. Вікіцитати: Українські прислів'я та приказки: москалі. URL: https://uk.wikiquote.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B2%27%D1%8F_%D1%82%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8:_%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%96
3. Галицько-руські народні приповідки. У 3 т. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів : Друкарня наук. т-ва ім. Шевченка, 1910.
4. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. У 4 т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 2.
5. Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание. Москва : Флинта; Наука, 2018.
6. Коминч Л. К сопоставительному методу изучения лексической сочетаемости. *Россика*. 1979. Zeszyt X. С. 90–98.

7. Космеда Т.А., Осіпова Т.Ф., Піддубна Н.В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого» мовлення українців. Харків-Познань-Дрогобич : Коло, 2015.
8. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.
9. Космеда Т. Рецепція статусу українського язика в російському язикознанні: миф і реальность. *Slavia Centralis*. NR 1. Glavni in odgovorni urednik / editor-in-chief Marko Jesenšek (Univerza v Mariboru – University of Maribor, SLO). 2020. С. 126–135.
10. Літературознавчий словник-довідник. Київ : ВЦ «Академія», 1997.
11. Маньковска Г. Жєнщина в пословицах, поговорках и фразеологизмах польского и русского языков. *Słowo. Tekst. Czas. Frazeologia w idiolekcie Isystemach języków słowiańskich (W 200 rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki)*. Szczecin – Greifswald, 2014. С. 90–100.
12. Нєлюба А. URL: <https://www.facebook.com/anatoliy.nelyuba> (дата звернення: 05.04.2022).
13. Орлова О.Г. Россия. Антология концептов. Москва : Гнозис, 2007. С. 446–458.
14. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: акад. І. К. Білодід та ін. Київ : Наук. думка, 1978–1988.
15. Трубицына Г.И. Перед русским народом стоит задача сохранить церковнославянский язык как язык богослужения. О Проекте документа «Церковнославянский язык в жизни Русской Православной Церкви XXI века». URL: <http://www.pravoslavie.ru/48846.html> (дата звернення: 25.06.2018).
16. Український правопис, 2019. Київ : Наукова думка, 2019.